A Bokor-szamizdat

"Csavarjunk az írógépbe két ív fehér papírt, közöttük indigóval, s fogjunk hozzá mondanivalónk leírásához! Nagyobb példányszám eléréséhez több fehér ívre s több másolópapírra van szükség, s az eljárást addig folytatjuk, amíg el nem értünk az írógép befogadási határát jelento, a tapasztalt gépíró ujjait s a mindenre elszánt olvasó szemeit még tönkre nem tevo 12-14-es példányszámig."1 Valahogy így készítették a XX. századi szamizdatirodalmat, közte a kelet-közép-európait és benne a Bokor bázisközösség szamizdatirodalmát.
A Bulányi György piarista páter által 1945-ben alapított római katolikus Bokor bázisközösség az elozo rendszerben illegális egyházi mozgalomként muködött. A Bokor mozgalom vezetoit a pártállam bebörtönözte, tagjait a rendorség figyelte, vezetojét és ezáltal az egész mozgalmat a magyar katolikus hierarchia kiközösítette. A Bokor üldözött és perifériára szorított, földalatti egyházként, vallási megújulási mozgalomként, alternatív vallási csoportként, grassroot szervezetként muködött.

A kezdetben 200-300 fot, az 1980-as években kb. kétezer fot számláló Bokor megteremtette a maga illegális, szamizdatirodalmát, amelynek három korszaka különítheto el. Az elso korszak Debrecenhez kötodik (1948-1952), mivel a mozgalmat is itt alapították. Az indulás írásait a Bokor-szamizdatirodalomban az "elso hullám" vagy a "naiv kezdetek" címmel illetik.2
Az elso korszak termése már pontosan tükrözi a Bokor-szamizdatokra jellemzo tematikát. Kiadtak külföldi egyházi dokumentumokat (pl. Suhard párizsi bíboros érsek 1945 után kiadott körlevele), egyházpolitikai írásokat (pl. Bulányi György, Lakos Endre, Török Jeno tollából), Sík Sándor egykori munkatársának, Kardos Klárának a lelkiségrol szóló két kötetét, egy rajzos hittankönyvet az alsósoknak és egy nem rajzost a felsosöknek, valamint imádságokat és elmélkedéseket. És természetesen az alapító Bulányi György köteteit is sokszorosították (pl. Szeretet az Isten; Az Isten Országa címuek).
A kiadványok elkészítésérol és terjesztésérol a ma 85 éves Bulányi György azt írta, hogy "volt Debrecenben egy, a püspöki helynökségnek is dolgozó hölgy, aki reggeltol estig nekünk gépelt. Ha jól emlékszem, hat fillért fizettem neki egy A/4-es lap feléért. Elmondhatatlan mennyiségben gyártotta ezeket az írásokat. Vittem az írásokat az ország különbözo pontjain tartott lelkigyakorlataimra. Beterítettük vele a fél országot."3
A debreceni korszaknak az 1952 augusztusi letartóztatási hullám vetett véget, amikor a Bokor vezeto tagjait letartóztatták, és elkobozták az elérheto füzeteket is.4 Ez volt az a korszak, amikor "egyetlen másolópapír alkalmazása is államellenes cselekedetnek számított", és "a legbátrabbak is tartottak rövidebb-hosszabb szünetet »önkiadási« tevékenységükben, mivel jobbnak látták megtakarítani a felforgató iratok terjesztésének vádpontját".5
Ennek és a Bokor vezetoinek bebörtönzése ellenére, 1952 után is "keletkezett" Bokor-szamizdat. A budapesti második korszakban (1952-1971) a Bokorhoz és Lénárd Ödön piarista szerzeteshez egyaránt kötheto külföldi fordítások terjedtek (dokumentáció a francia munkáspapi mozgalomról, egyházi híranyagok, jelentosebb személyek nyilatkozatai, a családi élettel, gyermekneveléssel kapcsolatos témák) a Bokorban és azon kívül. Bulányi György nyolcéves börtönbüntetésébol való szabadulása után (1960) úgy döntött, hogy "többé nem tesz indigót az írógépébe".6 A páter azonban nem tudta betartani önmagának tett ígéretét, és élete fo teológiai muve, az evangéliumok elemzése "szamizdatban" terjedt a Bokorban és azon kívül.

(A Keressétek Isten Országát! [KIO] címu munkája 1968-tól jelent meg, és 1970-ig készült el belole a - teljes - hat kötet.)7 Bulányi más nagyobb lélegzetu munkái (Karácsony és remény, 1970; Merre menjek?, 1971) és kisebb terjedelmu írásai (Melléktermékek - 13 füzet) is ekkor láttak napvilágot.
A KIO "gyártási folyamatáról" Bulányi azt írta, hogy "egy A/4-es ívpapírosra 60 sor fért, soronként 60 leütéssel. Ez összesen 3600 leütés". A KIO "hat szamizdatkötete összesen ezer ilyen lap. Legépeléséhez tehát három és fél milliószor kellett leütni a billentyut. De nem akárhogyan, mert a KIO úgy lett gépelve, hogy 12 papirost és 11 indigót tettünk bele a gépbe - illetoleg, eggyel többet, mert ez volt a gépelo, Vadas Éva néni stikapéldánya. Verni kellett a masinát, nem simogatni. Rojtosra verte az ujjait! Csak a KIO-ból tíz sorozatot készített az évtizedek folyamán, s ez 36 millió leütés. Mindezt, igen, szerelembol tette. A Bokorban semmit sem csinálunk a Bokorért pénz ellenében".8
Az idoben leghosszabb és legtermékenyebb harmadik korszak (1971-1989) akkor vette kezdetét, amikor a Bokor tagjai elhatározták, hogy megváltoztatják addigi ajándékozási szokásaikat és elkerülve a kevésbé értékes és kevésbé személyes karácsonyi ajándékozásokat, egymásnak készítenek karácsonyi ajándékot. Nem vesznek egymásnak könyveket, hanem saját maguk termékeivel ajándékozzák meg egymást ("testvéreknek ajándék testvérektol"). Ebbol lett a Karácsonyi Ajándék, a KARAJ, amely eloször 1971-ben egy füzetben, majd 1972-ben ketto, 1973-ban négy, 1974-ben pedig hat füzetben jelent meg. (A írások névtelenül jelentek meg, de a Bokor-tagok tudták, hogy kik a szerzok.)
A hatvanas években indult a II. Vatikáni Zsinat szellemiséget tükrözo, progresszív beállítottságú nemzetközi folyóirat, a Concilium, amelyre a Bokor korán felfigyelt, s elkezdte egyes cikkeinek, majd - a 1970-es években - tematikus számainak (a latin-amerikai felszabadulási teológia, az ero nem alkalmazás, a politika és életszentség, a szegénység) fordítását. Magyar Concilium címen nyolc füzet jelent meg (1975-1984).
A mennyiségi paraméterek tekintélyesek, hiszen a Budapesten szerkesztett "központi" KARAJ-ból öszszesen 171 szamizdatkötet jelent meg 1971 és 1989 között. Minden kötet ötven-száz oldalas volt, ami összesen 8550-17 100 oldalt tett ki. Ezen "központi kiadás" mellett a vidéki nagyvárosokban muködo Bokor közösségek is elkészítették a maguk "helyi kiadású" Karácsonyi Ajándékaikat. A "központi" és "helyi" KARAJ-ok oldalszáma összesen mintegy 15 000 körül mozoghatott (kb. 46 millió karakter) az adott idoszakban, ami valószínuleg - a terjedelmet tekintve - kimagasló teljesítmény a magyar, de lehet, hogy a régió szamizdattörténetében is.
Egy-egy KARAJ-évfolyam általában tíz önálló kötetbol állt (a "központi" és önálló kötetek száma volt 171), és egy-egy önálló kötet kb. harminc példányban jelent meg.
A KARAJ elkészítése szervezett rendben zajlott. Szeptember közepéig kellett leadni a KARAJ-ba szánt írásokat, amit egy, a Bokor tagjaiból álló, 1971 óta szinte állandó, 5-6 fos szerkesztoség az elso ülésén, tematika szerint (elmélet, pasztoráció, családszociológia, elmélkedések stb.) szétválogatott. A szerkesztoség megállapodott a fo részekrol, a mufajokról és a hozzávetoleges terjedelemrol. A szerkesztobizottság második, egyben utolsó ülésén (október közepe) már a kiválogatott, a szükséges stiláris javításokon átesett, fejezetcímekkel ellátott írások kötetbe rendezésére került sor. A megszerkesztett kötetek a gépelokhöz kerültek, akiknek október végéig kellett "legyártaniuk" a megbeszélt számú oldalakat. A köteteknek november végéig kellett beköttetni ahhoz, hogy december 10-re, a karácsony elotti utolsó közösségi összejövetelen minden arra illetékes a kezébe vehesse. A kötetek így kerültek kézrol kézre, közösségtol közösségig karácsonyra a Bokor tagjaihoz.

A kötetek technikai eloállítása azonban nem volt ennyire problémamentes. Utánajárás kellett ahhoz, hogy a hiánycikknek számító harmincgrammos átütopapír kello mennyiségben rendelkezésre álljon, hogy ne a kapható, de rossz minoségu NDK indigó, hanem a ritkábban kapható Deltaplan karbont vehessék meg, hogy megfelelo strapabírású és különbözo színu kötovászon a kello idoben a rendelkezésre álljon. A gépelések zömét a közel tíz év börtönmúlttal "rendelkezo" Vadas Éva szerzetes novér végezte el, majd az egyre szaporodó kötetek gépelésén már többen osztoztak.
A kapható írógépek (pl. Olimpia, Erika, Remington) mind csatasorba álltak. A "technikai forradalom" a demokratikus ellenzék aktív közremuködésével érte el a Bokor szamizdatkészítoit 1980 oszén. Errol a szervezeti és technikai szempontból egyaránt fontos találkozásról Bisztrai György közösségi vezeto azt írta, hogy "Hodosán Róza, a budapesti házunk pincéjében megtanított a stencil lapra gépelt szöveget, fakeretre feszített szitaszövetre ragasztani, erre festéket önteni, s egy gumi hasábbal a festéket a szitán és a stencillapon átpréselni. A szerkezet alá tett üres papírlapon pedig megjelent a szöveg. Ez volt a szitázás. Dolgoztam vele, de nem sokáig, mert - 1981 tavaszán szintén Rózán és Demszkyn keresztül egy nagydarab, szakállas holland újságírótól, az Ors vezér téren átvettem egy új, kézzel hajtott, stencilgépet. A stencil lapokat különbözo üzemektol, gyáraktól »kunyeráltam«, mivel irodagép-muszerész volt a szakmám és naponta 4-8 céghez is el kellett mennem könyvelogépeket javítani. Aztán egy józsefvárosi lakásban kezdtük el a stencil-gyártást. Nehezen ment. A festék suruségének és a gép nyomóerejének beállításával sokat küszködtünk. Ha már fel volt téve a gépre a stencil papír, akkor érdemes volt az oldalból 500 darabot gyártani (a stencil papír kb. ennyit bírt ki). Egy oldalas röplapnak ez a módszer kiváló, de a kötetek legyártására nem volt megfelelo. Nem is készült komplett kötet, csak néhány 10 oldalból 500-500 példány. Lelkemben azt gondoltam végig, hogy ez a technika nem a Bokor profiljához való, mert nagyon kevés embert lehetett bevonni. Nem volt közösségi munka, hanem egyéni »partizánmódszert« igényelt".9 A Bokor szamizdatgyártása tehát nemcsak más technikát igényelt, mint például a Beszéloé, de más "gyártási filozófián" is alapult.
Az újabb technikai újítás 1984-ben következett be, amikor egy lyukszalag vezérlésu NDK íróautomatát ("a traktor") sikerült Székesfehérváron munkába állítani. "A traktor" "elfoglalt egy teljes kisszobát. A betukarok csapásainak iszonyú eros hangja miatt hosszan kellett keresni hozzá a veszélyt vállaló házigazdát. Egy régi bérház földszinti tanácsi lakásába került. A kisszobára újságpapírral párnázott ajtót és biztonsági zárat, álmennyezetet és a falakra habtáblából hangszigetelést tettünk".10 "A traktort" éjszaka szállították a lakásba, hogy a szomszédok ne lássák. "Egyszer kellett legépelni vele az anyagot, persze félreütések nélkül, mert a lyukszalagot javítgatni igen nehézkes volt, azután már újra és újra gépelte automatikusan a lyukszalagról. Tíz perc alatt elkészült egy oldallal, ami alatt a kiszolgálója éppen szét tudta rakni a tíz indigós példányt és elokészíteni a következo »szendvicset«."11 A hangok óhatatlan kiszurodése és a lakásokban valamint plébániákon felszerelt lehallgató-készülékek miatt a lebukás lehetosége mindig adott volt.
Szintén NDK-s gépek voltak az 1984-1985 körül megérkezo Robotron 6011-es elektronikus, margarétafejes írógépek, amelyek 1050 karaktert (kb. 15 sornyi szöveget) tudtak megorizni, amit aztán tetszoleges mennyiségben lehetett kinyomtatni. Bisztraiék azonnal nekiláttak a gép memóriájának bovítéséhez. "Meg kellett benne találni, hogy hol gátolja, tiltja a program a nagyobb mennyiségu jel tárolását. Kemény fejlesztomunka kezdodött. Sikerült eloször olyan hardwert, kártyát építeni, ami már egy oldalnyit meg tudott orizni. Aztán megszületett a több

éven keresztül alkalmazott technika: egy speciális magnetofonra került rögzítésre a begépelt szöveg, amit aztán bármikor elo lehetett venni, és gyártani lehetett belole a tíz példányokat".12
A találmányi hivatalnál természetesen be nem jegyzett újítások sora azzal folytatódott (1986), hogy a Commodore 64 számítógép egyszerre négy darab Robotron gépet vezérelt, így tíz perc alatt negyven példány készült el egy oldalból. Tehát "egy 120 oldalas KARAJ-kötetbol tíz példány 20 óra alatt íródott ki. Egy kötet kinyomtatása két óra alatt történt meg."13
Az eszközök évenkénti beszerzése és az elérheto technikai újdonságok bevezetése külön konspirációs ággá notte ki magát a Bokorban, a kiadványokat gépelo, fuzo stb. családok pedig hetekig megfeszítve dolgoztak a szamizdatokon.
Az utolsó gyártási fázis elvégzése, az átlagosan évente ötszáz darab kartonkötés elkészítése is komoly munkát és lebukási kockázatot jelentett. A budapesti könyvkötok között kellett eloször bizalmi kapcsolatot kialakítani, hogy aztán adott idoben a köteteket gyorsan beköttethessék. (A vidéki KARAJ-okat általában nem kötötték be.) Az 1980-as évek elején Király Ignác közösségi vezeto érdi házának pincéjében muködött a szamizdatkötészeti központ. Leselejtezésbol megszerzett, immár saját vágógép és présgép tette egyszerubbé a végso munkafázis elvégzését. Ez a hivatalos kötészetektol való függetlenedés azonban már a hatóságnak is túl sok lehetett, mivel egy jól szervezett rendorségi akció során a már kész példányok, az 1985-ös termés nagy részét elkobozták. A közúti ellenorzés során eloállított "két Trabantost" 2-3 órás kihallgatás és a szabálysértési eljárás elindítás után a rendorség elengedte.
A szerkesztési és az elkészítési kérdések, valamint a mennyiségi vonatkozások mellett fontos a tartalmi és színvonalbeli kérdések számbevétele is. A KARAJ-ok mufaja nehezen meghatározható, hiszen nem egységes mufajú, tematikájú és színvonalú kötetsorozat létrehozása volt a cél, hanem a saját önkifejezés lehetoségének és az önálló fórum létrehozásának a megteremtése. Egyszerre voltak benne jelen a lelkiségi füzetekre jellemzo, az egyházi ünnepekhez kötodo és azoktól független elmélkedések, komoly teológiai és a társadalomtudományok körébe tartozó értekezések, egy mozgalom életével összefüggo írások és fordítások. Bulányi Györgynek a magyar egyházzal és vatikáni hierarchiával való teológiai és egyházfegyelmi vitájától kezdve (1976) - a KARAJ-sorozat részeként - minden évben önálló Dokumentumkötet is megjelent. Ennek tematikája és egyben terjedelme tovább bovült attól kezdve (1979), hogy a Bokor férfi tagjai megtagadták a katonai szolgálatot. (A dokumentumkötetetek szó szerint közölték az ÁEH-val és állami intézményekkel [pl. Országgyulés, Büntetésvégrehajtási Intézetek], a Magyar Katolikus Püspöki Karral [MKPK] és a Vatikánnal folytatott párbeszéd dokumentumait. Közöltek a Bokor tematikájába illo világi és egyházpolitikát érinto megnyilvánulásokat, dokumentumokat, a Bokorral kapcsolatos, külföldön megjelent írásokat, interjúkat és sajtócikkek fordításait stb.) Az 1990-ig megjeleno 14 önálló dokumentumkötet a Bokor több fronton vívott (világegyházi, államegyházi, állami, civil társadalmi) emberi jogvédo (lelkiismeret- és vallásszabadság, szólásszabadság) tevékenységének eseményeit vette számba, ami kor- és egyháztörténeti szempontból is jelentoséggel bír. A Bokornak ez a politikai szabadságjogokat is érinto küzdelme teremtette meg azután az 1980-as évek elejétol a párbeszéd lehetoségét a demokratikus ellenzékkel (a már említetteken kívül Haraszti Miklóssal, Kis Jánossal, Koszeg Ferenccel, Rajk Lászlóval, Solt Ottíliával, majd pedig 1986-tól Miszlivetz Ferenccel). A rendszeresnek mondható "magánlakásos" találkozások során a közvetlen szamizdatcserére is lehetoség nyílt, amelyek írásos nyomai mind a KARAJ-ban, mind pedig a Beszéloben, illetoleg a Nagy Jeno által szerkesztett Demokratában is tetten érhetok, például egyházpolitikai és katonaság-megtagadó témákban.

A KARAJ-ok sorába tartoztak, de önálló kötetben jelent meg az évenként más és más téma köré (pl. gyermeknevelés, eroszakmentesség, engedelmesség, szegénység) szervezodo kötet, a Közös Dolgaink (KD). A Bokor tagjai, közösségei megvitatták az "alapanyagnak" tekintett, egy vagy néhány felvezeto tanulmányból álló KD-t, és az erre adott válaszokból született meg - szintén évenként - az önálló ún. Reflexió-kötet.
Önálló kötetekben jelentek meg Bulányi György késobbi szamizdatkötetei (az említett KIO-n kívül az Egyházrend és az Erény-e az engedelmesség?),14 és a fordítási kötetetek. Utóbbiak egy része a nyugati teológus szakírók könyvei (Jean-Marie Müller: Az eroszakmentesség evangéliuma; Windass: Kereszténység és eroszak; Pinchas Lapide zsidó teológus egyik muve; Gerhard Lohfink: Milyennek látta Jézus a közösséget?; Jean-Michael Hornus: Nem harcolhatok! és Ernst F. Schumacher: A kicsi szép), másik része vallásfilozófiai (pl. Nyikolaj Bergyajev) és történeti munkák (Arnold Toynbee: A vallás a történész szemével; Enciklopédia Britannica egyes részei), valamint zsinati dokumentumok (pl. Lumen Gentium) voltak. Magyar szerzot is kiadott a Bokor: az elso korszakban például Kardos Klárának az írása látott napvilágot, a harmadik korszakban Hamvas Béla muveibol állt össze két füzet anyaga. A dokumentumkötetek folytatásának lehet tekinteni a közösségi vezeto Havasy Gyula önálló dokumentum-gyujteménye (Háttér, 1944-1987), amely azután megjelent legális formában is.15
A Bokor vidéki muhelyeiben (Debrecen, Gyor, Pécs, Sopron, Szeged stb.) is születtek önálló szamizdatkiadványok. A Bokor 1975 óta muködo, székesfehérvári "ökológiai munkacsoportjának" szellemi alkotásai egyrészt a KARAJ-okban, másrészt helyben kiadott Pálmaág-füzetekben jelentek.16 (1986 és 1989 között 13 db Pálmaág jelent meg, egyenként 20-40 példányban.)17
A Bokor szamizdatokból "kötelespéldányt" kaptak a Bokor vezetoi (ún. ág- és ágrész vezetok) és a 8-12 fot számláló közösségek, amelyek azután saját igényeiknek vagy pasztorációs szándékaiknak megfelelo számú példányban újra legépelték az általuk fontosnak ítélt KARAJ-okat, könyveket, fordításokat stb. Elofordult, hogy egy-egy közösségnek vagy nagyobb településen muködo helyi közösségeknek volt egy külön "könyvtárosa" is. Ezek a közösségi vagy városi "szamizdatkönyvtárak" gyujtötték a más vallási közösségek és a demokratikus ellenzék által kiadott szamizdatokat és a legális könyvforgalomban elérheto jobb könyveket.
A Bokor-szamizdatirodalomból tiszteletpéldányt kaptak a Regnum Mariánum, a Focolaré, a Taizé mozgalom vezetoi, egy-egy szerzetes, ökumenikus lelkészcsoportok, szimpatizánsok, jó barátok. És a Bokor-szamizdat nyilván eljutott az ÁEH-hoz, a III/III-as ügyosztályhoz és püspöki kar tagjaihoz. (Utóbbival kapcsolatban ismertté vált, hogy a MKPK körlevelet bocsátott ki 1978-ban Bulányi György Lelkipásztori marketing címu munkája ellen. A körlevél szépséghibája volt, hogy olyan mondatokat idéztek a szerzo munkájából, amelyek nem is szerepeltek a muben. Azóta sem derült fény arra, hogy az állam vagy az egyház szervei hamisították-e meg a muvet.)
A Bokor harmadik szamizdatkorszaka, vagy ahogyan a Bokorban nevezik, a "harmadik hullám" után még 1992-ig adtak ki "szamizdatformátumú" KARAJ-okat és más kiadványokat. (A Bokor aktuális cselekvési terveivel foglalkozó Közös Dolgaink és az ezekre adott Reflexiók a mai napig, évente megjelennek!) A rendszerváltással egy idoben alapították a Bokor - immár legális - folyóiratát, a kéthavonta megjeleno Érted vagyokot ("A jézusi tájékozódás folyóirata"), ami eddig 84 számot ért meg. A Bokor "belso tájékoztató hírújságja, a Bokor közösségeiben élok számára" jelenik meg havonta, elektronikus formában is a TÁJÉK (jelenleg a XIV. évfolyam 152. számánál tart) és az elsodlegesen Bulányi György írásait közlo Koinónia (XI. évfolyam). A Bokor-szamizdat jelentos része ma már CD-re került, és egyes írásait közölte a Harmadik Part

folyóirat és az Egyházfórum Kiadó. A Bokor legális könyvkiadója korábban az Irotron, majd a Bokorliget, később pedig az Elpídia Kiadó, illetoleg, Bulányi György Naplójának köteteit a Püski Kiadó jelenteti meg.

Csapody Tamás